

AZƏRBAYCAN ORTA ƏSR ŞƏHƏRLƏRİNİN ARAŞDIRMA TARİXİNƏ DAİR

Kamran Mahmudov

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin magistrı

E-mail: kamran.mahmud95@gmail.com

Tarixən Azərbaycanın orta əsr şəhərləri tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin abidələr haqqında az da olsa məlumata XVIII-XIX əsrlər müəlliflərinin əsərlərində rast gəlirik. XVIII əsrin 20-ci illərində Dərbənd şəhərində olan I Pyotr şəhərin tarixi abidələri ilə maraqlanmış və onu müşayiət edən əsərlərə qədim abidələrin tədqiqi və təsviri haqqında göstəriş vermişdir. Orta əsr Bayıl qəsri tədqiqi də bu illərə təsadüf edir. (1)

Orta əsr şəhərləri haqqında məlumat toplayan ilk tədqiqatçılardan biri A.A.Bakıxanovdur. O, "Gülüstani-İrəm" əsərində orta əsr problemlərini araşdırarkən yazılı qaynaqlarla yanaşı, maddi mədəniyyət abidələrindən də bəhrələnib. Bu mənbələr içərisində Bərdə, Şəmkir, Gəncə, Beyləqan, Şabran, Qəbələ şəhər xarabalıqları, Bayıl qəsri böyük maraq doğurmuşdur. XIX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın bəzi orta əsr abidələrində kəşfiyyət işləri aparılıb və bu tədqiqatlarla bağlı bir neçə əsər işıq üzü görüb.

Azərbaycan orta əsr şəhərləri olan Gəncə, Şabran, Şəmkir, Şamaxı, Şəki, Dərbənd, Bakı, Dəbil, Orta əsr Ağsusu, Naxçıvan, Beyləqan arxeoloji cəhətdən tədqiq olunmuşdur. Müasir adı ilə eyni ərazidə yerləşən Bakı, Dərbənd, Naxçıvan, Şamaxının tədqiqatı əlverişlidir, çünki onların mədəni təbəqələri arasında əlaqələrin qurulması daha rahatdır. Bəzi şəhərlər isə tarix səhnəsindən tamamilə silinib ki, sonralar onların adı yeni yaşayış məskənlərinə verilmişdir. Belə şəhərlər sırasına Bərdə, Ağsu, Şəmkir, Gəncə, Şabran daxildir. (1)

Albaniyanın ilk paytaxtı olan Qəbələdə ilk arxeoloji tədqiqatlara 1926-cı ildən başlanmışdır. 1959-cu ildən etibarən isə stasionar ekspedisiya fəaliyyət göstərmişdir. Məhz bu araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan şəhər mədəniyyətini, tarixini dərinlən və hərtərəfli öyrənən çox zəngin maddi mədəniyyət kolleksiyası aşkarlanmışdır. Qəbələdə arxeoloji

tədqiqatlar aparən S.Qaziyev, F.Qədirəv, Q.Əhmədov, Ö.İsmizadə olmuşlar.

Həmin araşdırmalara görə, Qəbələ şəhəri üç hissədən ibarətdir: Qala, Səlbir və Çaqqallı. 1967-ci ildə S.Qaziyev tərəfindən qala divarlarının xarakterini və dövrünü öyrənmək məqsədilə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində yerüstü əlamətlərinə görə əzəmətli görünən bürç öyrənilib. 1974–1978-ci illərdə arxeoloq F.Qədirəv tərəfindən hündürlüyü 14 metrlik dördbucaqlı quruluşda inşa edilən daha bir möhtəşəm bürç tapılıb. O, yonulmuş çaydaşı və əhəng məhlulu ilə tikilib, daha sonra tuf daşdan üzük vurulub. Mütəxəssislərin fikrinə, bürclər şəhərin müdafiə sistemini möhkəmləndirmək məqsədi daşmışdır. 80-ci illərdə Q.Əhmədov tərəfindən Səlbirin cənub və cənub-şərq qala divarları və daha bir yarım dairəvi bürç öyrənilmiş, 1960-cı ildə isə Ö.İsmizadə daha qədim tikinti qalıqları aşkar etmişdir. (3)

1970–1980-ci illər arasında Qəbələdə ən azı dörd ekspedisiya işləyirdi. Lakin 1990-cı illərdə tədqiqatlar dayandırıldı. 2008-ci ildən Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının dəstəyi

ilə AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun iki dəstədən ibarət Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası yenidən tədqiqatlara başladı.

Arxeoloji tədqiqatlar aparılmış orta əsr şəhərlərindən biri də Şabrandır ki, məkanın erkən dövr həyatı haqqında məlumatlar əldə olunmuşdur. Tədqiqatlar 1979–1989-cu illərdə beş ərazidə aparılıb. Burada X əsrə aid müdafiə məqsədli qala aşkarlanmışdır. XIII əsrin yarısına qədər mövcud olan bu qala əhəngdaşı, çaydaşı və bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Qala monqollar tərəfindən dağıdıldıqdan sonra qərb hissəsində dördkünc formalı kiçik qəsr tikilib. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində həmçinin on əşyadan ibarət saxsı dəst, dulusçuluq emalatxanası, mis sikkələr və sikkə zərbində istifadə olunan ştempələ bənzər əşya aşkara çıxarılmışdır. (1)

Azərbaycan orta əsr şəhərlərindən Beyləqanda aparılan tədqiqatlara əsasən, şəhər üç hissədən ibarət olub: Böyük şəhər, Kiçik şəhər və cənub-şərqdə yerləşən Sənətkarlar məhəlləsi. 1933–1951-ci illərdə Öranqala ekspedisiyası təşkil edilmiş, ərazidə kiçikhəcmli qazıntılar aparılmışdır. 1953–1968-ci illərdə böyükxəcmli tədqiqatlara başlanılıb və 6 sahədə qazıntılara start verilib. Nəticədə məlum olub ki, şəhərdə həyat ilk orta əsrlərdən başlamış və ardıcıl surətdə davam etmişdir. (4)

Birinci qazıntı sahəsində tapılan maddi mədəniyyət nümunələri VI-XIII əsrlərə aiddir. Burada yaşayış binalarının qalıqları aşkarlanmışdır. III və IV qazıntı sahələri isə şəhərin Sənətkarlar məhəlləsi hissəsindədir. Burada XIII əsrin avvallarına aid 7 ədəd dulus kürəsi, təsərrüfat əhəmiyyətli tikili kompleksinin qalıqları, su kəməri, müsəlman qəbirləri olan dördkünc türbə, mozaika və boyalı rəsmlərlə bəzədilmiş səkkizguşəli türbə qalıqları üzə çıxarılıb. Kiçik şəhər hissəsinə aid V sahədəki qazıntılar nəticəsində VI-XIII əsrlərə aid yaşayış binaları tapılıb və şimal-qərb qala divarlarının Əmir Teymurun dövründə inşası müəyyənləşdirilib.

Sonuncu VI sahə Böyük şəhər arealına düşür. Ərazidəki tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif inşaat dövrləri öyrənilib. Aydınlaşdırılıb ki, şimal-qərb qala divarları ilə şimal-şərq qala divarları eyni materialdan istifadə etməklə eyni üslubda inşa olunmuşdur. Həmçinin bu sahədəki qazıntılar nəticəsində dulus kürələri, kərpic kürəsi qalıqları və şəhərin kanalizasiya sisteminin bir hissəsi gil-torpaqdan təmizlənib.

Beynəlxalq ticarət yolunun üzərində yerləşən Şamaxının 91 hektara qədər hissəsi qala divarları ilə əhatələnib. Şəhər Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuşdur. 7 hektara yaxın sahəli Narinqala altı-küncü plan quruluşuna malikdir.

Şamaxı şəhərinin arxeoloji tədqiqatları ilə əsasən Hüseyin Ciddi məşğul idi. Arxeoloji tədqiqatlar orta məktəb üçün yeni tədris binasının inşası zamanı orta əsrlərə aid monumental bina qalıqlarının tapılması ilə zərurilənib. 2009–2014-cü illərdə şəhərin mərkəzi, şimal-şərq, cənub və şərq hissələri daxil, səkkiz sahədə qazıntılar aparılıb. Tədqiqatların kiçik sahələrdə getməsinə baxmayaraq, orta əsr mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini öyrənmək üçün geniş im-

kanlar yaranıb. Narinqalada 3–4 metr, şəhristanda 4–5 metr, şəhərin kənarlarında – Rabadda isə 2–2,5 metr qalınlıqda mədəni təbəqə aşkarlanmışdır. (2)

Orta əsr mədəni təbəqəsinin VIII-IX əsrlərə aid qatlarından adi palçıqla hörülmüş yaşayış evlərinin bünövrələri, ocaq qalıqları, təsərrüfat və su quyuları, şirli saxsı məmulatlar tapılıb. Üzə çıxarılan tikinti qalıqları arasında anbar otağı diqqətəlayiqdir. Anbar VIII-IX əsrlərə aid dulusçu emalatxanasının üzərində yerləşir. Şamaxıda tədqiq olunan tikililərdən biri də Came məscididir. 1983–1985-ci illərdə məscidin həyatında mədrəsə tipli kompleks üzə çıxarılıb. 2009–2014-cü illərdə 1 saylı məktəbin ərazisində tədqiqatlar aparılmış, monumental bina qalıqları müəyyənləşdirilmişdir. (2)

Şəmkir şəhərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bilinmişdir ki, dördbucaqlı plan quruluşuna malik orta əsr Şəmkir şəhərinin xarabalıqları Muxtariyyə kəndinin şimal kənarında yerləşir. Çaydaşı, bişmiş kərpic və yerli ağ daşdan inşa edilən qala divarlarının qalıqlarının hündürlüyü bəzi yerlərdə 4 metrdir. Qala divarlarının inşasında Arran memarlıq məktəbi üçün səciyyəvi olan hörgüdən istifadə edilib. Aşkarlanan xarabalıqlar içərisində Narinqala daha yaxşı qalıb. Narinqala möhkəm qala divarları və xəndəklə qorunmuşdur.

2006-cı ildə şəhristanda aparılmış yoxlama qazıntı nəticəsində mədəni təbəqə yatağının 2,2 metr olduğu müəyyənləşdirilib. Bu ərazidə mütəmadi aparılan şum işləri ilə əlaqədar mədəni təbəqənin üst qatı dağıdılmış, tikili qalıqları mühafizə edilməmişdir. Mədəni təbəqənin VIII-X əsrlərə aid qatında bünövrə qalıqları, tendirxanalar, təsərrüfat, məişət quyuları, şirli və şirsiz saxsı məmulatı, müxtəlif təyinatlı, çoxsaylı şüşə qab nümunələri diqqət mərkəzindədir. (2)

Tədqiqatlar nəticəsində aydınlaşıb ki, burada VIII-XIII əsrin

əvəllərində intensiv şəhər həyatı mövcud imiş. XI-XII əsrlərdə isə şəhər çiçəklənmə çağını yaşayıb.

Şamkir ərazisində növbəti arxeoloji qazıntılar 2007-2015-ci illərdə Nariñqala və şəhristan ərazilərində həyata keçirilib. Nariñqala mədəni təbəqə yatırımı daha qalın olub XVIII–XIX əsrlərə aid edilir. Bu ərazidə yarımqazma tipli tikililər var ki, 2015-ci ildə tədqiqlənilib. XIX əsrdə Nariñqalada yaşamış rus hərbiçiləri burada qərargahlar, kazarmalar və başqa tikililər inşa ediblər. Bu da orta əsr mədəni təbəqəsinə xeyli ziyan vurub.

Qazıntılar nəticəsində Nariñqalanın divarlarının plan quruluşu, konstruktiv xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Divarın inşasında bişmiş

kərpic, çaydaşı və yerli ağ daşdan, əhəng məhlulundan istifadə ilə hörgü üsulu tətbiqlənib. Divarların eni 3,5-4 metr, divardayaq hissədə isə 5,3 metrdir. Şəhristanın qala divarları da eyni tikinti üslubunda inşa olunub. Hər iki tikili Aran memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. (2)

Uzun illər ərzində adıçəkilən orta əsr şəhərlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar həmin dövrün tarixinin, yaşayış tərzinin, iqtisadi, sosial həyatının, maddi mədəniyyət abidələrinin, memarlığın, incəsənətin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hazırkı dövrdə bu ərazilərdən tapılmış maddi-mədəniyyət abidələrinin qorunması, nümayişi və təbliği həyata keçirilir. ♦

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan arxeologiyası: orta əsr. VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
2. T.Dostiyev. "Azərbaycan orta əsr şəhərləri (IX–XIII əsrin əvəlləri)". Bakı: Elm və Təhsil, 2016, 200 s.
3. С.М.Казиев, И.А.Бабаев, Ф.Л.Османов. "Работы Кабалинской экспедиции. АО, 1969". М: Просвещение, 1970, 425 стр.
4. Ахмедов. Средневековый город Байлакан. Б: Наука, 1979, 208 стр.

Резюме

В статье со стороны исследователей предоставлена интересная информация о средневековых городах Азербайджана. Данные исследования дают представление об образе жизни, экономике, архитектурных памятниках, искусства, материально-технической базе.

Ключевые слова: городские трущобы Барды, Шамкира, Гянджи, Бейлагана, Шабрана, Габалы, Сабаильский замок, средневековые архитектурные памятники Шамахи, Шени, Дербент, Баку, Дабил, средневековой город Ахсу, Нахчивань.

Summary

The article by researchers provided interesting information about the medieval cities of Azerbaijan. The provided research gives an idea about the lifestyle, economy, architectural monuments, art, material and technical base.

Key words: Barda, Shamkir, Ganja, Beylagan, Shabran, ruins of Gabala, Bayil castle, Shamakhi, Sheki, Derbent, Baku, Dabil, Middle ages, Nakchivan medieval monuments.